

بررسی صحیّه (بهداشت) در اولین نظام‌نامه‌های مدارس

فاطمه فرهمند*

مقاله

اشاره

یکی از پیامدهای مواجهه ایران عصر قاجار با غرب، ورود نظام آموزشی نوین به ایران بود. هر چند ماهیت این نظام آموزشی را برخی علوم جدید شکل می‌دادند که طی چند سده اخیر در مراکز علمی و آموزشی اروپا رشد یافته بودند، اما در کنار آن‌ها، برخی برنامه‌های آموزشی نیز وجود داشتند که دارای ماهیت اجتماعی بودند و به‌گونه‌ای در تعامل با آن علوم شکل گرفته بودند. از جمله این برنامه‌ها می‌توان به آموزش حفظ‌الصحه (بهداشت)، تربیت بدنی و... در مدرسه اشاره کرد. این نوع آموزش‌ها به تدریج و با تأخیر، در پی شکل‌گیری نظام نوین آموزشی، در مدرسه‌های جدید رایج شدند. یعنی با ترجمه منابع مربوطه، به ایران وارد شدند و جایگاه خود را در برنامه‌های درسی و مقررات آموزشی محکم کردند.

این مقاله حاکی است، توجه به امر بهداشت در مدارس جدید، در مرحله اول در خلال تدوین مقررات ثبت نام دانش‌آموزان در مدارس مورد توجه قرار گرفت. سپس تحت عنوان «درس حفظ‌الصحه» در مدارس ابتدایی آموزش داده شد. و بالاخره در قالب نظام‌نامه صحیّه مدارس، بر مراقبت‌های بهداشتی کارکنان مدارس تأکید شد؛ به طوری که با عنایت به گستره جغرافیایی مدرسه در اقصا نقاط کشور، ضمن آموزش دانش‌آموزان کشور، در افزایش آگاهی خانواده‌های آنان در امور بهداشتی و مقابله با بیماری‌های واگیر تأثیر تعیین‌کننده‌ای داشته است..

مقدمه

آموزش در عصر قاجار به طریق سنتی صورت می‌گرفت. اما رایج‌ترین نوع مکتب‌ها، مکتب‌خانه‌های عمومی بودند که از دو معضل بهداشتی رنج می‌بردند: یکی تاریکی و غیربهداشتی بودن مکان، و دیگری امکان ابتلای کودکان به بیماری و سرایت آن به دیگران. کما اینکه صرف نظر از وضعیت غیربهداشتی مکتب‌خانه‌ها، اصولاً در آن عصر نوع نگاه حاکم به بهداشت و بیماری‌ها در میان توده مردم، غیرعلمی و بعضاً همراه با خرافه بود. تا اینکه

* پژوهشگر حوزه نظام آموزشی ایران

با شکل‌گیری نظام آموزشی نوین و تأسیس مدارس جدید، تحولی در این عرصه صورت گرفت. این رویکرد با تدوین و تصویب نظام‌نامه‌های مدارس آغاز شد که در بعضی از آن‌ها به حفظ‌الصحه اشاره کرده بودند. برخی از این نظام‌نامه‌ها به شرح زیر مورد بررسی قرار می‌گیرند.

□ مباحث صحیبه (بهداشت) در نظام‌نامه‌های مدارس جدید

به‌نظر می‌رسد به‌دنبال نقدهای تند به وضعیت مکتب‌خانه به‌عنوان امری سلبی، متولیان مدارس جدید در شرایط ایجابی سعی کردند در مدرسی که تأسیس می‌کنند، رفع برخی از آن مشکلات بهداشتی را مورد توجه قرار دهند. بررسی نظام‌نامه‌های مدارس جدید به شرح ذیل حاکی است که در خلال تدوین مقررات این مدارس، به امر سلامتی کودکان، اعم از آب شرب، نظافت و... توجه و دستورالعمل‌های بهداشتی صادر شده است.

(الف) مدرسه لقمانیه تبریزی: این مدرسه را لقمان‌الممالک، حکیم‌باشی مخصوص ولیعهد محمدعلی میرزا، در سال ۱۳۱۷ قمری تأسیس کرد. در نظام‌نامه ۶۰ ماده‌ای آن چند ماده درباره بهداشت و درمان و دوا آمده بود. نام‌برده پس از بازگشت از سفر اروپا، با تأسیس یک مدرسه، یک دواخانه و بنای مریض‌خانه‌ای، درصدد ارائه خدمات آموزشی و بهداشتی برآمد. از آنجا که مؤسس مدرسه خود پزشک بود، در نظام‌نامه مدرسه دستورات جندی به شرح مواد زیر برای رعایت بهداشت صادر کرد:

● ماده ۱۵- دواخانه مخصوص نیز در این محوطه تأسیس خواهد گشت که از هرگونه دوا و اسباب کحالی در آن موجود باشد.

● ماده ۱۶- در اوقاتی که مدرسه تعطیل نیست، همه روزه جناب فخامت نصاب، آقای میرزا فتاح‌خان دکتر، برادر محترم جناب جلالت‌مآب اجل اکرم، رئیس کل دام اجلاله‌العالی، و جناب اعتمادالاطباء، در دواخانه حضور می‌یابند و به قبول رجوعات عامه خواهند پرداخت.

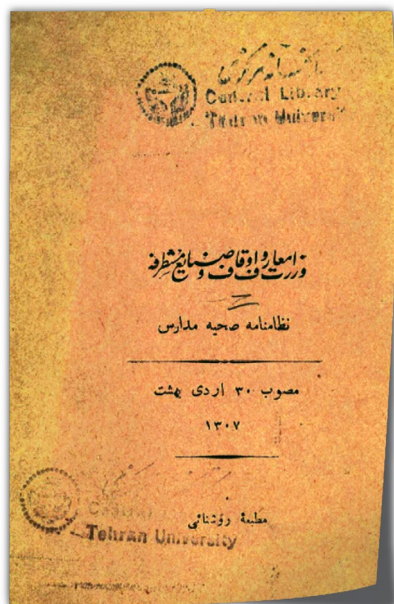
● ماده ۱۷- یک نفر دواساز کامل مجرب نیز مخصوص ساختن دوا و تعلیم ترکیبات شیمیایی شاگردان نیز، همه روزه حاضر است و دواهایی که از این دواخانه خارج می‌شوند دارای علامت و نمره و نشان و امضای دکتر دواخانه خواهد بود.

● ماده ۱۸- از دواخانه مزبور تا مقدار معینی به مرضای فقرا و اشخاص بی‌استطاعت مجاناً دوا داده خواهد شد.

● ماده ۴۳- علوم تدریسیه شاگردان از قرار ذیل خواهد بود:

۱. مقدمات الفبا... ۲۴. دواسازی، ۲۵. جراحی، ۲۶. کحالی، ۲۷. حفظ‌الصحه...

● ماده ۵۸- همیشه مایه آبله صحیح گاوی در دواخانه موجود خواهد بود. اطفال فقرا و ضعفاً مطلقاً مجانی مایه کوبی می‌شوند. اشخاص با بضاعت اگر رجوع نمایند نیاز مختصری به رسم اعانه التفات خواهند فرمود» (تاره، ۱۳۹۴: ۹۷، ۱۰۱ و ۱۰۴).

با عنایت به اینکه بانی این مدرسه خود پزشک بود، چند نکته درخور توجه در این نظام‌نامه در ارتباط با امر بهداشت وجود دارد: نخست اینکه امر آموزش پیوند وثیقی با امر بهداشت و درمان پیدا کرده است. به تعبیر دیگر، به علت شیوع بیماری‌ها و وضعیت نامناسب بهداشت، در خود مدرسه دواخانه تأسیس شده است که معمولاً امری بی‌سابقه تلقی می‌شود. دوم اینکه با توجه به اهتمام ویژه به دانش‌آموزان بی‌بضاعت، نوعی فعالیت خیرانه در آن به چشم می‌خورد. بالاخره اینکه در برنامه درسی آن، امر بهداشت، دوا و سلامتی مورد توجه قرار گرفته است.

ب) مدرسه کمال تبریز: این مدرسه توسط میرزا حسین طبیب‌زاده در سال ۱۳۱۶ قمری تأسیس شد. «روزنامه کمال» چاپ تبریز نیز توسط نام‌برده در همین مدرسه منتشر می‌شد. در نظام‌نامه این مدرسه نیز چند فصل درباره بهداشت آمده است:

● **فصل اول:** ... ۴. صنف اول: در این صنف اطفالی که فی‌الجمله

سواد دارند یا از صنف ابتدایی فارغ شده‌اند، قبول گشته... در آنجا روسی و هیئت و علم نباتات و حیوانات و حفظ‌الصحه و بعضی علوم دیگر تدریس خواهد شد...

● **فصل ششم:** تا حد طاقت، حفظ‌الصحه اطفال در مدرسه مراعات شده و شرایط آن بر ابوینش سفارش خواهد بود.

● **فصل هشتم:** عموم اطفال، خصوصاً اجزای محترمه مدرسه، باید خود و لباسشان در منتها درجه تمیز باشد و هیچ وقت پانچه [پاچه] پاره و صورت کثیف و ناشسته وارد اتاق درس نباشد و هر طفلی که دست و رو یا لباسش کثیف باشد، همدرسان او حق ممانعت از ورودش به اتاق دارند» (همان، ص ۱۰۶-۱۰۵).

اشاره این نظام‌نامه به جزئیاتی از معضلات بهداشتی، نظیر لباس پاره، صورت نشسته، و لباس کثیف نشان از شیوع این نوع معضلات در میان دانش‌آموزان نظام آموزشی در مرحله گذر دارد که در این نظام‌نامه بر رعایت آن‌ها تأکید شده است.

ج) مدرسه افتتاحیه تهران: این مدرسه از نخستین مدارس ملی ایران بود که در سال ۱۳۱۶ قمری توسط «انجمن معارف» تأسیس شد و مدیریت آن را میرزا محمودخان مفتاح‌الملک، از اعضای آن انجمن به عهده گرفت. نام‌برده پیش از آن نیز با تألیف کتب درسی، چون «تعلیم‌الاطفال» و «تأدیبالاطفال» در گسترش آموزش عمومی جدید نقش داشت. در فصول بیست‌گانه نظام‌نامه یومیه این مدرسه به برخی مسائل بهداشتی در مدرسه اشاره شده است:

● **فصل یازدهم:** شاگردانی که در مدرسه ناهار می‌خورند، بعد از صرف ناهار، به نهر جاری آب‌نمای وسط مدرسه آمده و آدم‌هایی که مراقب آن‌ها هستند، فوراً صابون و دستمال برای آن‌ها حاضر می‌کنند و شاگردان دست‌های خود را با صابون شسته و با دستمال خشک می‌کنند.

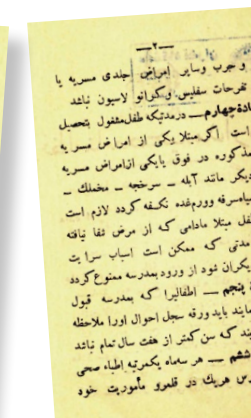
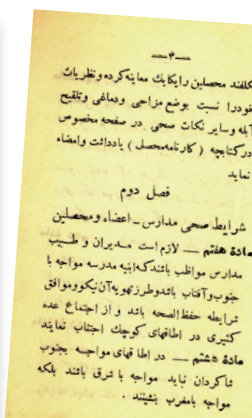
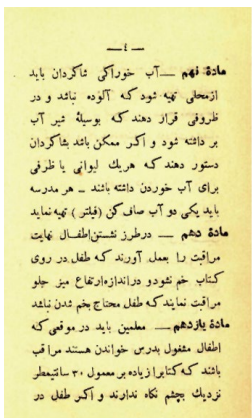
● **فصل دوازدهم:** برای شاگردان مبال‌های متعدد و مخصوص به‌طوری که مناسب اطفال است، ترتیب داده شده که غیر از مبال‌های متعدد معلمین و سایرین است و آدمی مخصوص همیشه حاضر و مراقب پرکردن آفتابه‌های آن‌ها خواهد بود. در این صورت هیچ یک از شاگردان نباید برای پرکردن آفتابه به کنار حوض آب بروند» (همان، ص ۱۳۳).

۵) **مدرسه سعادت بوشهر:** این مدرسه از مدارس با سابقه ملی بود که در سال ۱۳۱۷ توسط میرزا احمدخان دریابگی، حاکم وقت بوشهر، تأسیس شد. «روزنامه مظفری بوشهر» نیز همزاد آن است. در فصول ۲۵گانه نظام‌نامه آن فصولی درباره مسائل بهداشتی آمده است:

● **فصل سیم:** اطفالی که دارای امراض مزمنه و مسریه باشند، به هیچ وجه در این دبستان قبول نخواهند شد.

● **فصل چهارم:** هر وقت از هر کدام شاگردها عمل شنیع و صفات مغایر آداب شریعت فهمیده شود، بلااستثنا بالکلیه از دبستان مطرود خواهد گردید» (همان، ص ۱۳۸).

۵) **مدرسه آلیانس:** این مدرسه فرانسوی در سال ۱۳۱۸ قمری در تهران به‌منظور آموزش زبان فرانسه دایر شد، اما به‌تدریج حوزه آموزشی آن گسترش یافت. به‌طوری که طبق نظام‌نامه آن، در سال ۱۳۲۲ تعداد شاگردان آن به ۱۰۰ نفر رسید و در برنامه درسی آن علاوه بر تاریخ طبیعی، علم اشیاء، تاریخ و جغرافیا، جبر و مقابله، نقاشی سیاه‌قلم، فیزیک، شیمی، ادبیات،

مقدمات حکمت، تعلیمات اخلاقی مذهب، عربی و فارسی، درسی با عنوان «حفظ الصحه عملی» نیز آموزش داده می‌شد. در این راستا در فصل ششم نظام‌نامه مدرسه آمده بود:

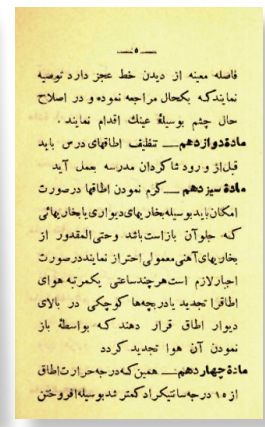
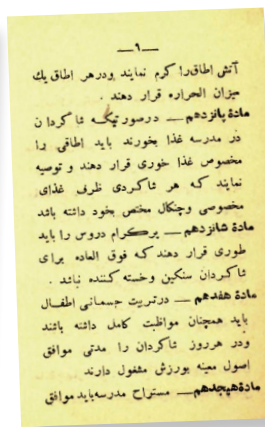
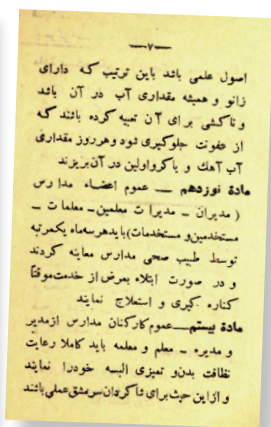
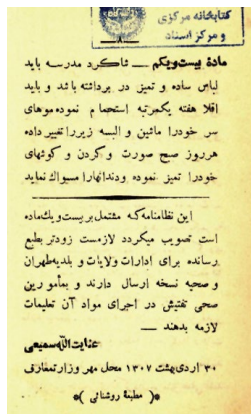
«هر شاگردی که مبتلا به مرض مسری باشد، فوراً از مدرسه خارج می‌کند و تا نوشته رفع ناخوشی از طبیب حاذق نیاورد، در مدرسه قبول نخواهد شد» (آرشیو شورای عالی آموزش و پرورش، نظام‌نامه مدرسه آلیانس: ص ۲ و ۳).

اشاره به این موضوع از این نظر اهمیت دارد که در انبوه مدارس خارجی که از عصر محمدشاه قاجار (۱۲۶۴-۱۲۵۰ق) فعالیت خود را در شهرهای ایران شروع کردند، امر آموزش بهداشت و سلامتی محصلان در دستور کار آنان قرار داشته است و شاید توجه به این موضوع در نظام‌نامه‌های مدارس جدید کشور از این نظام‌نامه‌ها الگو گرفته باشد.

و) مدرسه دخترانه ناموس: مدرسه دخترانه ناموس توسط خانم طوبی آزموده در بحبوحه منازعات مشروطه‌طلبان و مشروعه‌خواهان، در سال ۱۳۲۶ق به عنوان دومین مدرسه دخترانه - بعد از مدرسه دوشیزگان با مدیریت بی‌بی‌خانم وزیراف - تأسیس شد. خانم آزموده در تأسیس این مدرسه، سعی کرد آموزش‌های دینی، قرائت قرآن و فرایض شرعی را در برنامه درسی تمام کلاس‌های آن بگنجانند و حتی به نقلی در مدرسه مراسم روضه‌خوانی برگزار می‌کرد. در بند نخست فصل دوم پروگرام ۲۸ ماده‌ای این مدرسه، در خصوص وظایف متعلمات (دانش‌آموزان دختر) آمده است: «متعلمه که دارای پاره‌ای امراض مسریه باشد، قبول نمی‌شود.»

در سایر بندها نیز به مواردی نظیر چگونگی صرف ناهار در مدرسه و پوشش ساده لباس سخن به میان آمده است (آرشیو شورای عالی آموزش و پرورش، پروگرام مدرسه ناموس، ص ۶-۴).

یک نکته مهم که در خصوص امر بهداشت نخستین مدارس جدید در آستانه نهضت مشروطه جلب توجه می‌کند این است که متن و محتوای نظام نوین آموزشی به نوعی با امر

بهداشت و حفظ‌الصحه گره خورده است، به طوری که به تدریج با تأسیس وزارت معارف توسط مجلس شورای ملی در سال‌های بعد از نهضت مشروطه، امور صحیّه ذیل این وزارتخانه قرار گرفت. البته این رویکرد از زمان فعالیت انجمن معارف در ۱۰ سال قبل از نهضت مشروطه شروع شده بود. انجمن مزبور که توسط عده‌ای از رجال معارف پرور، از جمله امین‌الدوله صدر اعظم، در آغاز عصر مظفری تأسیس شد، درصدد تأسیس مدارس نوین، انتشار روزنامه، تأسیس کتابخانه ملی و مواردی از این قبیل برآمد.

بعد از عزل امین‌الدوله و تضعیف انجمن، مظفرالدین‌شاه در فرمانی به امین‌السلطان اتابک صدر اعظم، دستور تشکیل مجدد آن را صادر کرد. شاه در این دستورالعمل با اشاره به اینکه: «... اول شرط صحت کار علم، یعنی دانستن باشد و صاحبان منصب و عمل نخست باید بدانند تا درست بتوانند»، خاطر نشان نموده است:

«نظر به این منظور عالی... همه امور وزارت علوم و معارف و تمام شعب مهمه آن، از ترتیبات مکاتب و مدارس قدیم و جدید دولتی و نظامی و ملتسی و مظفری، و فروع این اصول از محکمه‌های طبی و جراحی و کحالی و مریض‌خانه‌ها و دواخانه‌ها و غیره که سلامت و سعادت احاد و افراد اهل مملکت بسته به آن است...» (آرشیو شورای عالی آموزش و پرورش، سند فرمان ملوکانه مظفرالدین‌شاه برای اصلاح نظام معارف در سال ۱۳۱۹، ص ۱).

بر این اساس امر بهداشت در پیوند با امر آموزش معنا یافته است. نظام‌نامه‌های مدارس این دوره نیز نشان می‌دهد سلامتی دانش‌آموزان جزو ملزومات و شروط ثبت نام و آموزش آن‌ها تلقی شده است. نکته دیگر اینکه امور بهداشتی عمومی مدارس، نظیر دست‌شویی‌ها، ناهار خوردن در مدرسه و مسائلی از این نوع در خلال نظام‌نامه‌های مدارس مورد توجه قرار گرفته است. کما اینکه امور بهداشتی شخصی دانش‌آموزان نظیر لباس تمیز و سالم، و شست‌شوی دست و صورت نیز از قلم نیفتاده است. و بالاخره اینکه چون مدارس به عنوان نخستین نهادهای مدرن در شهرهای کشور تأسیس شدند، انتشار نشریات در برخی از این مدارس بیانگر پیوند و تعامل این دو در امر آگاهی‌بخشی عمومی در عرصه‌های آموزشی، بهداشتی، علمی و... است.

بررسی اسناد و منابع مدارس حاکی از آن است که این تدابیر و اقدامات به صورت پراکنده در وزارت معارف و بسیاری از مدارس در قالب برخی نظام‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های بهداشتی و صحیّه مورد توجه قرار داشت. حتی در این وزارتخانه افرادی به عنوان مفتش مدارس، امور صحیّه مدارس و دانش‌آموزان را رسیدگی و پیگیری می‌کردند. در یکی از گزارشات مفتشان مدارس، در ۱۰ بند پیشنهادهایی برای بهبود وضعیت بهداشتی مدارس و سلامتی دانش‌آموزان به شرح زیر ارائه شده است:

۱. تهیه تدریجی بناها [ساختمان مدرسه] مطابق حفظ‌الصحه، مخصوص برای مدارس؛
۲. افزودن محل کرایه‌خانه‌های برخی از مدارس، برای اینکه به حیاط‌های وسیع انتقال یابند؛

۳. بیش از ۳۰ تا ۴۰ نفر نبودن عده شاگردان در هر کلاس؛
 ۴. تهیه فیلتر آب‌صاف‌کن برای مدارس؛
 ۵. کارگذاشتن مبال‌های حلبی یا آهنی در هر مدرسه؛
 ۶. رساندن ۱۰ من آهک در هر ماه به هر مدرسه به‌طور مرتب، برای ضدعفونی کردن مبال‌ها؛
 ۷. تهیه ظروف آب‌خوری سردار به اندازه کافی برای مدارس، با یک عده لیوان‌های کوچک، ۱۰ عدد برای هر مدرسه؛
 ۸. افزودن به ساعات ورزش و اجباری کردن آن حتی در مدارس دختران؛
 ۹. به‌گردش بردن عموم شاگردان، نصف روز در هر هفته به خارج شهر؛
 ۱۰. ازدیاد اعتبار برای شاگردان بی بضاعت» (علیزاده و حامدی، ۱۴۰۳: ۱۲۴-۱۲۳).
- سرانجام حاصل همه این تدابیر و برنامه‌ها، یک نظام‌نامه خاص ۲۱ ماده‌ای برای همه مدارس بود با عنوان «نظام‌نامه صحیح مدارس» که در تاریخ ۳۰ اردیبهشت ۱۳۰۷، به پیشنهاد وزارت معارف به تصویب هیئت وزرا رسید. به نظر می‌رسد عنایت‌الله سمیعی، معاون وقت یحیی قراگوزلو وزیر معارف، اوقاف و صنایع مستظرفه در کابینه مخبرالسلطنه هدایت مأموریت ابلاغ و پیگیری اجرایی آن را داشته است. ایشان در پی نوشت انتهای نظام‌نامه بر ضرورت تسریع در چاپ و ارسال نظام‌نامه به ادارات معارف ایالات و ولایات تأکید داشته و خاطر نشان نموده:
- «بایسته است مأمورین تفتیش صحن نیز برای رسیدگی به اجرای کامل آن، از آموزش‌های لازم برخوردار باشند» (سال‌نامه احصائیه، ۱۳۰۸-۱۳۰۷: ۹۱-۸۹).
- بنا بر اهمیت و جامعیت متن نظام‌نامه، به دلیل آنکه شامل همه ابعاد و زوایای مسائل و مباحث صحیح مدارس، اعم از وضعیت سلامتی دانش‌آموزان، معماری و نقشه ساختمان مدرسه و کلاس‌های درس، واحدهای مرتبط بهداشتی مدرسه نظیر آب‌خوری، دست‌شوئی، ناهارخوری، شرایط تجهیزات مدرسه، مسائل بهداشتی کارکنان مدرسه و... می‌شود.

منابع

۱. آرشیو شورای عالی آموزش و پرورش، سند فرمان ملوکانه مظفردالدین‌شاه برای اصلاح نظام معارف در سال ۱۳۱۹ق.
۲. آرشیو شورای عالی آموزش و پرورش، پروگرام مدرسه ناموس.
۳. تاره، مسعود (۱۳۹۴). «قوانین و آیین‌نامه‌های آموزش و پرورش: آیین‌نامه‌ها و نظام‌نامه‌های آموزشی مدارس ملی پیش از انقلاب مشروطه». فصلنامه پیام بهارستان. شماره ۵.
۴. سالنامه احصائیه (۱۳۰۸-۱۳۰۷)، وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه، دولت علیه ایران، مطبعه روشنایی، آرشیو شورای عالی آموزش و پرورش.
۵. علیزاده بیرجندی، زهرا و حامدی، زهرا (۱۴۰۱). مفتشین مدارس در دوره قاجار و پهلوی. نشر تاریخ ایران. تهران.